

А. О. Колоколова

Харків

Прагматичний та когнітивний аспекти номінації країн у мемуарному дискурсі Ю. Шевельова

Колоколова А. О. Прагматичний та когнітивний аспекти номінації країн у мемуарному дискурсі Ю. Шевельова. Стаття присвячена номінації країн у спогадах Ю. Шевельова «Я – мене – мені... (і до-вкруги)». В аспекті прагмалінгвістики наголошено на оцінній функції номенів країн, які є засобом авторської самопрезентації, виражають суб'єктивне, індивідуальне ставлення до певних реалій, що характеризують ту чи іншу країну. Розглянуто відповідні номінативні одиниці як важливий засіб концептуалізації знань про світ, яка має два критерії – ідеологічний та цивілізаційний; простежено трансформацію ціннісних уявлень про країни в індивідуально-авторській картині світу.

Ключові слова: *мемуарний дискурс, індивідуальна картина світу, номінація, концепт, оцінка.*

Колоколова А. А. Прагматический и когнитивный аспекты номинации стран в мемуарном дискурсе Ю. Шевелева. Статья посвящена номинации стран в мемуарах Ю. Шевелева «Я – мене – мені... (і до-вкруги)». В аспекте прагмалінгвістики подчеркнута оценочная функция номенов стран, которые являются средством авторской самопрезентации, выражают субъективное, индивидуальное отношение к определенным реалиям, характеризующим ту или иную страну. Рассмотрены соответствующие номинативные единицы как важное средство концептуализации знаний о мире, имеющей два критерия – идеологический и цивилизационный; прослежена трансформация ценностных представлений о странах в индивидуально-авторской картине мира.

Ключевые слова: *мемуарный дискурс, индивидуальная картина мира, номинация, концепт, оценка.*

Kolokolova A. O. The pragmatic and cognitive aspects of countries nomination in George Y. Shevelov's memoirs discourse. The article deals with the nomination of countries in George Y. Shevelov's memoirs «Ya – мене – мені... (і до-вкруги)» («I – myself – me... (and around)»). In the pragmalinguistic aspect the investigator emphasizes the evaluative function of nomens which are the means of author self-presentation and express the subjective, individual attitude to certain phenomena which characterize countries. Those nomens are considered as important means for conceptualization of knowledge about the world, distinguishes two criterions (based on ideology and civilization respectively), observes the transformation of value ideas about this fragment of reality in the individual picture of the world.

Key words: *memoirs discourse, individual picture of the world, nomination, concept, evaluation.*

Одним із виявів антропоцентричного підходу в сучасній лінгвістиці є досліджування мови як засобу відображення концептуальної картини світу, яку вчені визначають як «уесь континуум знань про світ» [7:37], «глобальний образ світу, що лежить в основі світобачення людини, репрезентує сутнісні властивості світу... і є результатом усієї духовної активності людини» [10:21]. Постулюючи, що «існує стільки картин світу, скільки є способів світобачення, оскільки кожна людина сприймає світ і будує його образ з урахуванням свого індивідуального й суспільного досвіду, соціальних умов життя» [6:6], мовознавці, однак, здебільшого вивчають концептуальні й мовні картини світу «як загальнолюдський універсум і як національне мовне явище» [4:26]. Дослідженню ж індивідуально-авторської мовної картини світу приділяють значно менше уваги, хоча саме такий підхід дозволяє побачити безпосередній зв'язок між мовою і людиною як індивідуальністю. Як зазначає В. Гуреев, «у мові знаходить відображення особливе уявлення про світ, «схоплене» суб'єктом свідомості, яке полягає передусім у тому, що репрезентація світу, його концептуалізація й категоризація (або, іншими словами, сприйняття та оброблення нової, так само як і вже наявної інформації) залежать від ряду суто суб'єктивних факторів, таких, як, наприклад, рівень компетентності, точка зору на предмет аналізу тощо» [3:57]. На думку Ю. Караулова, «однозначно сприймана картина світу можлива лише на основі встановлення ієрархії смислів і цінностей для окремої мовної особистості» [5:36–37].

Мовну особистість можна пізнати з тих засобів, які вона добирає для номінації. У рамках когнітивної лінгвістики номінацію вивчають як «сукупність розумових та психічних процесів, що відбуваються у свідомості людини і наслідком яких є створення нового мовного знаку, в якому дійсність відбивається крізь призму індивідуального світосприйняття» [9:16]. Як зазначає А. Архангельська, на вибір імені для фрагмента дійсності впливають, з одного боку, ознаки самого об'єкта, а з другого – особливості номінатора як особистості інтелектуальної, культурної, соціальної, біологічної та мовної [1:22].

Вивчення мемуарного дискурсу є плідним із точки зору когнітивної лінгвістики та прагматики, оскільки дозволяє побачити вияви індивідуально-авторської картини світу. Об'єктом нашого дослідження стали спогади Ю. Шевельова «Я – мене – мені... (і докру-

ги)», в яких автор змальовує своє життя від народження і до початку 1950-х рр., тобто український період біографії та перебування в Європі після вимушеної еміграції, а саме заснування МУРу в Німеччині, викладання в Лундському університеті у Швеції, готування до від'їзду до Сполучених Штатів Америки. Предметом дослідження є номени країн у мемуарному дискурсі Ю. Шевельова. Мета – виявити шляхи осмислення, концептуалізації світу засобами номінації країн, окреслити місце цього масиву знань в індивідуальній картині світу мемуариста.

Характерною ознакою спогадів «Я – мене – мені...» є яскраво виражена публіцистичність, що полягає у зверненні до проблем громадського життя, наявності соціально-політичних, ідеологічних оцінок предмета мовлення [8:272]. Публіцистичні риси в мемуарному дискурсі Ю. Шевельова виявляються на різних рівнях, зокрема в доборі мовних засобів, у тому числі для номінації країн.

Природним може видатись те, що для автора-емігранта простір оцінюється з позиції СВІЙ–ЧУЖИЙ, а це протиставлення набуває вагомого значення, формує індивідуальну картину світу. Однак цікаво, що лише в небагатьох контекстах актуалізується об'єктивний зміст цих концептів, тобто відбувається протиставлення *своєї* в прямому значенні країни (України) іншим державам, наприклад:

Ми опинилися на чужині, програли – не гравши – політичні ставки. Якщо не могло бути батьківщини на географічній мапі, ми мали збудувати батьківщину в наших душах [12:т.2:58].

У більшості ж випадків називання країни *своею* або *чужою* має непряме значення, є засобом самопрезентації, виражає суб'єктивне, індивідуально-авторське ставлення до певних реалій, що характеризують ту чи іншу країну. Так, відчуженість від країни може означати неприйняття її ідеології:

З самого початку війни я знав, що не хочу боронити Радянський Союз. Він був не мій і не мого народу [12:т.1:12].

Концепт ЧУЖИЙ актуалізується в нomenах на позначення Радянського Союзу, що належали до офіційної новомови, енкратичного дискурсу, і в ньому мали позитивне забарвлення. У дискурсі Ю. Шевельова ці мовні одиниці стають анти тоталітаризмами (термін О. Сербенської [11:114]). Серед них зустрічаються мовні перифрази на позначення СРСР, що побутували в радянській офіційній публіцистиці: урочисте *країна Рад* стає нейт-

ральною одиницею; перифраз *соціалістична батьківщина*, який автор уживає з метою відтворити «полум'яну промову» аспіранта Шатуна, набуває іронічного забарвлення.

Окрім використання подібного типу інтертекстуальних одиниць, які характеризують у цілому тоталітарний дискурс преси, розкрити ставлення до СРСР авторові допомагає апелювання до конкретних прецедентних текстів цього дискурсу, наприклад:

Я був свідомий того, що в ті роки [1930-ті – А. К.] творче наукове життя, навіть у славістиці, було на Заході, а не в моїй широкій країні рідній [12:т.2:30].

Сарказм автора стосується самого факту обмеження розвитку славістики в країні, де ця дисципліна мала б розвиватися плідно. *Широка країна*, де побутують три слов'янські мови (одна з яких є «міжнаціональною»), не дає можливості для розвитку мовознавчій науці, звичайно, з міркувань ідеології. Саме такий ілюкутивний зміст має на увазі автор, використовуючи інтертекстуальну одиницю – рядок із радянської пісні. Цікавою є полеміка акратичного дискурсу автора з енкратичним, провладним: лексемі *широка* автор протиставляє контекстуальну репрезентацію фрейму «обмеженість»; увесь номен, який у дискурсі влади репрезентує концепт СВІЙ, для Ю. Шевельова стає об'єктом різкого неприйняття й відчуження. Якщо ж згадати продовження тексту пісні, яке, очевидно, також має на увазі автор («Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек»), то можемо простежити ще одну опозицію: декларована воля протиставляється реальній неможливості вільно творити (адже автор говорить про *творче наукове життя* в цілому, а не тільки в славістиці).

Концепт ЧУЖИЙ, як бачимо, в індивідуальній картині світу мемуариста має тісні зв'язки з концептами НЕВОЛЯ, НЕБЕЗПЕКА. Два останні актуалізуються, наприклад, у такому висловлюванні:

Я міг кривити душею в поодиноких формулюваннях, але таки не належав до офіційно-провідної течії радянської літератури й культури. Якби війна не повела мене на захід, мир напевне повів би мене на північ і схід *неісходимої імперії* [12:т.1:276].

Номен *неісходима імперія* має викликати у свідомості реципієнта асоціації з репресіями, засланнями на північ і схід, які існували з давніх часів ще в Російській імперії (про це писав Т. Шевченко, якому належить транс-

формований Ю. Шевельовим вислів *Сибір неісходима*; до речі, словосполучення *Сибір неісходимий* зустрічається також і в Ю. Шевельова як натяк на імовірну долю одного зі знайомих – письменника Василя Онуфрієнка:

Найпевніше, він репатріювався і, як майже всі репатріанти, склав свої кістки десь у Сибіру неісходимому [12:т.2:23]).

У новітній, радянській імперії, як і за часів Шевченка, зовнішній мир означає небезпеку для тих, хто *не належить до офіційно-провідної течії культури*.

У складі чужого, небезпечного, ворожого простору часом концептуалізується й рідна для автора Україна. Негативно оцінні її номінації пов'язані лише з неприйняттям тоталітарної влади, це Україна певного періоду – сталінського (*голодна сталінська Україна; сталінська батьківщина на замку*).

Відомісні номени, пов'язані з іменами вождів тоталітарних країн, мають прагматичне навантаження в мемуарному дискурсі Ю. Шевельова. Негативна оцінка в цих номенах підкріплюється контекстом, а мотивом вибору номінативної одиниці стає, зокрема, відторгнення владою культурних здобутків минулого, які не вкладаються в нову офіційну доктрину. Це стосується не лише Радянського Союзу, а й Німеччини того часу:

В своєму журналі він [М. Фасмер] надрукував статтю ще однієї людини української культури, Бургардта – Юрія Клена, статтю про українські переклади з Гейне, виклятого й забороненого в *гітлерівській країні* [12:т.2:35].

Другим критерієм (крім ідеологічного) називання країни *моєю* або *не моєю* є критерій цивілізаційний, що полягає в оцінюванні країни відповідно до певних ціннісних настанов автора, пов'язаних не з політикою та ідеологією, а з цивілізаційними, культурними рисами країни. Культурність як позитивна характеристика країни може актуалізуватися і в номенах на позначення ворожих держав:

Коли німці вже зайняли інші поверхи, а я ще не мав наказу виселитися, до мене зайшов німецький солдат і, без довгих розмов, здер порт'єру з вікна, цегляного кольору й сукняну. Я рішуче запротестував і простяг руку, щоб забрати свою власність назад, щось при цьому бльокчучи про те, що німецьке військо належить до *культурної країни* й не повинно грабувати. Німець вихопив пістоль і спрямував проти мене [12:т.1:299].

Акцентування в номені «чужої» країни позитивних ознак у такому контексті має виразно прагматичне навантаження: називаючи країну ворога *культурною*, мовець розраховує на перлокутивний ефект (ворог має припинити злочинні дії), підґрунтям такої мовленнєвої тактики стає авторська когнітивна настанова – культура і злочини несумісні.

Концептуалізація знань про цивілізаційні, культурні риси країн в індивідуально-авторській картині світу Ю. Шевельова має прикметну особливість: на перший план тут виходять концепти БУНТ, РЕВОЛЮЦІЯ (які в цьому разі мають неполітичний зміст), їм протиставлені СПОКІЙ і ПОРЯДОК. Ціннісне сприйняття цих концептів стає для автора критерієм оцінювання країн, зокрема Швеції, Америки та України. Слід, однак, зазначити, що цивілізаційний критерій концептуалізації є нечітким і для самого автора. Перелічені концепти в різні періоди життя Ю. Шевельова мали різне наповнення, різну оцінку, змінювали своє місце в індивідуально-авторській картині світу, то набували актуальності, то втрачали її. Залежно від цього змінювалися й погляди на ту чи іншу країну, критерії її віднесеності до «своїх» чи «чужих» і, відповідно, номінація країни.

Таку еволюцію індивідуально-авторської картини світу можна простежити у зміні образу Швеції в спогадах Ю. Шевельова. Цілісний образ Швеції, закріплений, зокрема, в номені *не моя країна*, формується через враження від окремих міст. Так, у мовному образі міста Мальме знаходимо вияви тих концептів, які формують образ усієї Швеції в авторській картині світу:

Таким я хотів це місто знайти, і таким я його знайшов. Таким воно відповідало тій уяві про **країну, яку я хотів знайти**. І місцева газета, зосереджена на місцевих незначних подіях [...], не зацікавлена в ширшому світі, скріплювала моє враження. Враження замкненого в собі малого світика, без інтелектуальних проблем, без естетичних зацікавлень і насолод, де є задоволення потреб, але потреби звужені до елементарного, де є вигода, але нема краси й захоплення, є порядок, але нема бунту. Де панує велика нудьга, сприймана як блаженство. Ні, це була **не моя країна** [12:т.2:268].

Репрезентуючи власне уявлення про Швецію, описуючи фрагмент своєї картини світу, автор водночас намагається говорити про картину світу «іншого». Той самий концепт БУНТ має різну оцінку в цих двох кар-

тинах світу, і те, що Ю. Шевельов називає відсутністю бунту, так само сприймається по-різному: для шведського менталітету – це *порядок*, який є нормою; для автора спогадів – це *нудьга, застій*.

Таке авторське розуміння ПОРЯДКУ й БУНТУ формує індивідуальний фрейм «країна без барокко» (у написанні оригіналу – «барокко»), пов'язаний із сприйняттям Швеції:

Образ Швеції, як я її тоді бачив, вилився в синтетичний образ, який я собі створив... Одного вечора я повертався додому – ліхтар, розпорошено в мряці світло його, пронизливо холодно. З ліхтарем в обіймах стоїть п'яний швед. Не кричить, не лається, не рухається, в останньому зусиллі схопився за ліхтар. Мимоволі спала на спомин дійсність на Україні: як бачиш п'яного, – краще перейди на другий бік вулиці, він бешкетує, може полізти обійматися, лається найгіршими словами. Не те тут. Мій швед нікому не загрожує, не нападає, мовчить. Жадної небезпеки нема. Але яка нудьга! І яка безвихідь. Зформулювалося це тоді: **країна без барокко**. А моя батьківщина була аж надто бароккова [12:т.2:274].

На нашу думку, можна стверджувати про наявність окремого концепту БАРОКО, який займає особливе місце в індивідуально-авторській картині світу Ю. Шевельова і має, крім загальновідомого змісту, багато суб'єктивних смислових нашарувань, окреслити які можливо, звернувшись до ширшого контексту, простеживши, як лексема *барокко* та похідні від неї функціонують у цьому мемуарному тексті. Барокко, за словниковим визначенням, «стилістичний напрям у європейському мистецтві кінця 16 – середини 18 ст., що характеризувався примхливістю форм і декоративною пишністю» [2:62]. У Ю. Шевельова термін *барокковий* зустрічається і на позначення архітектурного стилю:

Тепер уже мала відкритися справжня Європа. Захід. Інший світ. Але цей світ не відкрився мені готичними соборами, бароковими монастирями, рококовими палацами [12:т.2:10].

Барокова архітектура – одне з того, що автор сподівається зустріти в Європі, на що він чекає. Зауважмо, що відсутність такого мистецтва у Швеції так само викликає негативні емоції, це *країна без барокко* в прямому розумінні:

Єдиний справді старовинний пам'ятник був собор 12-го сторіччя, романського стилю, – він здався мені безнадійно нудним – без прикрас, без фресок, без статуй, у своїй

оголеності, на яку був здатний аскетичний протестантизм півночі [12:т.2:267].

Нудьга, як і в попередніх прикладах, супроводжує авторське сприйняття Швеції, ця лексема уточнює, пояснює суб'єктивний авторський погляд на країну без барокко.

Доповнити зміст концепту БАРОКО допоможе, на нашу думку, звернення до іншого контексту – опису Ю. Шевельовим збірки творів Стефана Георге, виданих із коментарями Ігоря Костецького. Про ці коментарі, що містили огляд історії літератури, міркування про мову, про знайомих Георге, Ю. Шевельов говорить так:

Перед нами пишна барокова будова чи радше нагромадження будов, справжнє літературне гуляй-поле і роздайся-море. Можна шукати тут перлин дотепу, розумування й стилю, бризкає звідси своєрідний хист, але гірко розчарувався б той, хто шукав би тут сенсу пропорції, самодисципліни й стриму. Цей темперамент ніхто не міг на довгий час убрати в береги. Це був тріумф стихії... [12:т.2:147].

Як бачимо, БАРОКО для автора – це *краса і захоплення, пишність, темперамент, стихія*, відсутність пропорцій, самодисципліни і стриму, а значить – відсутність будь-якого *порядку*, знову ж таки *бунт*, який має для Ю. Шевельова тих років своєрідну привабливість. Усі ці риси належать в уявленні автора Україні, усіх їх позбавлена Швеція, що і є критерієм концептуалізації її як *чужої країни*. Швеції як *замкненому в собі малому світку* протиставляється також, за висловом Ю. Шевельова, *грандіозна, безмежна, всьому відкрита Америка* [12:т.2:275], що постає такою у мріях автора:

Америка існувала, і вона, я не сумніваюся, не буде позначена цими рисами малості, пласкості і застою... Це не була *моя країна*, ані *чужа країна*, але для мене [12:т.2:268]).

Як бачимо, уявлення про країни в авторській картині світу концептуалізуються у вигляді своєрідного трикутника. У номен *моя країна* Ю. Шевельов вкладає об'єктивний зміст, це рідна Україна; інші ж країни можуть бути *чужими* або *країнами для мене*, залежно від суб'єктивного авторського ставлення до них, відповідності образів цих країн ціннісним настановам мемуариста.

Своє ціннісне ставлення до концептів БУНТ і ПОРЯДОК Ю. Шевельов несподівано для себе пояснює «радянським вихованням»,

яке спричинило «комплекс зневаги до «дрібнобуржуазності», культ революційної широкомасштабності». Із усвідомлення цього починається переоцінення цінностей, «визволення від радянської облуди перманентної революції» [12:т.2:276]. Відтепер БУНТ пов'язується для автора саме з цією перманентною революцією (яка завжди була *чужою*), натомість СПОКІЙ і ПОРЯДОК набувають позитивного смислового наповнення:

Сьогодні я думаю, що нема нічого злого – і є багато доброго – в усталеності побуту, в спокійному ритмі усталеного й вигідного життя... Я тепер приймаю – не тільки приймаю, але й вітаю *країни впорядкованого, розміряного життя*: Швецію, Швейцарію тощо, і тільки шкодую, що таких країн ще так мало [12:т.2:276].

Інша революція, як виявилось для автора, стає можливою в затишній і спокійній Швеції:

Моєю головною працею в Швеції стало опрацювання питань походження білоруської мови... Ця праця була першою ланкою в тому, що я вважаю центральною темою й проблемою свого наукового життя – проблема походження української мови... Так Швеція стала *колискою замисленою мною революції в цих питаннях*. Хто знає, чи міг би я зробити це, якби не затишок Люнду і, в ньому, університетської книгозбірні й Слов'янського інституту? [12:т.2:278].

Використання номена *колиска замисленою мною революції* в такому контексті має прагматичне навантаження, допомагає авторові підкреслити, що країна, непридатна для революцій суспільних, краще, ніж інші, придатна для революцій наукових.

Таким чином, номені країн є важливим засобом концептуалізації знань про світ у мемуарному дискурсі Ю. Шевельова. Концептуалізація знань відбувається в аспекті прийняття або неприйняття образу тієї чи іншої країни, відповідності цього образу ціннісним настановам автора, що зумовлює вибір номенів *моя країна*, *не моя країна*, *країна для мене*. При цьому можна виділити два типи концептуалізації, два критерії визначення країни як своєї або чужої – ідеологічний та цивілізаційний. Якщо перший критерій є стабільним (відчуженість від країни зумовлена неприйняттям її тоталітарної ідеології, ця ідеологія пов'язана з концептами НЕВОЛЯ, НЕБЕЗПЕКА), то концептуалізація цивілізаційних, культурних рис тієї чи іншої країни має в мемуарному дискурсі Ю. Шевельова

певну динаміку, пов'язану зі зміною ціннісного наповнення концептів БУНТ, РЕВОЛЮЦІЯ, ПОРЯДОК, СПОКІЙ в індивідуально-авторській картині світу. Соціальна наповненість усіх цих концептів є свідченням значної публіцистичності спогадів «Я — ме-

не — мені... (і довкруги)». Перспективним є вивчення номінації певного фрагмента дійсності із залученням широких контекстів, що дозволяє простежити зміни індивідуально-авторської картини світу, які вплинули на вибір номінативних одиниць.

Література

1. Архангельська А. М. До питання про засади побудови загальної ономазіологічної моделі номінації / Архангельська А. М. // Мовознавство. — 2007. — № 4—5. — С. 20—35.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. : Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2005. — 1728 с.
3. Гуреев В. А. Языковой эгоцентризм в новых парадигмах знания / В. А. Гуреев // Вопросы языкознания. — 2004. — № 2. — С. 57—67.
4. Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В. В. Жайворонок // Мовознавство. — 2004. — № 5—6. — С. 23—35.
5. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. — М. : Едиториал УРСС, 2002. — 264 с.
6. Лебедева Л. Б. Современные лингвистические подходы к изучению языковой картины мира / Л. Б. Лебедева // Вопросы культурологии. — 2008. — № 5. — С. 6—8.
7. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу / Л. А. Лисиченко // Мовознавство. — 2004. — № 5—6. — С. 36—41.
8. Мацько Л. І. Стилїстика української мови: підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько ; за ред. Л. І. Мацько. — К. : Вища шк., — 2003. — 462 с.
9. Ребрій О. В. Когнітивна та комунікативна складові вербалізації змісту мовним знаком / Ребрій О. В. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2006. — № 725 : Сер. : Романо-герм. філол. Методика викладання іноз. мов. — С. 16—20.
10. Роль человеческого фактора в языке : язык и картина мира / [Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др.] ; отв. ред. Б. А. Серебренников. — М. : Наука, 1988. — 216 с.
11. Сербенська О. А. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О. А. Сербенська, М. В. Волошак. — К. : Вид. центр «Просвіта», 2001. — 204 с.
12. Шевельов Ю. В. Я — мене — мені... (і довкруги) : [спогади] / Ю. Шевельов (Юрій Шерех). — Харків — Нью-Йорк : Видання часопису «Березіль» ; Вид-во М. П. Коць, 2001. — Т. 1 : В Україні. — 2001. — 432 с.; Т. 2 : В Європі. — 2001. — 304 с.

© Колоколова А. О., 2009